

Szeghy-Gayer Veronika

A szlovák–magyar–zsidó–cseh Kassa a 20. század első felében*

Egy ismert anekdota szerint az egyik kassai meséli a másiknak: „Képzeld, olyan szép álmom volt az éjjel... Elment Kassáról az összes magyar... Aztán az összes szlovák, s aztán mindenki más... Csak mi, kassaiak maradtunk itt...”¹

Kassa kiváló esettanulmányként szolgál a változó állami statisztikai kategorizáció, az etnopolitikai beavatkozás és az ingadozó nemzetiségi önbevallás mélyebb vizsgálatához a közép-európai régióban. E város lakossága egy generációnyi idő leforgása alatt több különböző hatalmi berendezkedést élt meg. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után az első Csehszlovák Köztársaság része lett, majd az első bécsi döntéssel ismét Magyarországhoz csatolták. Ezt megelőzően 1919 júniusában a magyar kommunista közigazgatás is visszaszerezte a várost néhány hétre. Magyarország német megszállását, a nyilas hatalomátvételt, majd a második világháború lezárását követően Kassa már az újjáalakuló harmadik Csehszlovák Köztársasághoz tartozott. Zdeňek Fierlinger csehszlovák miniszterelnök itt hirdette ki az úgynevezett kassai kormányprogramot, amely a németek és a magyarok Csehszlovákia területéről való kitelepítéséről rendelkezett. Ezt követően 1948-ban a kommunista hatalomátvétel ismét új korszak beköszöntét jelezte. E néhány évtizednyi idő alatt tehát két egymástól eltérő nemzetállami felfogás érvényesült a korabeli népszámlálások lebonyolítása során. Az egymást követő különböző politikai-hatalmi viszonyok között végrehajtott népszámlálások adatai szerint az 1910-re többségében magyar nyelvűvé (75%) vált Kassán 1930 után a lakosság mintegy kétharmada „csehszlovák” lett, majd az első bécsi döntést követően, a népszámlálási ívek adatai szerint újra abszolút többségbe kerültek a magukat magyar nemzetiségűnek vallók (89%), úgy, hogy közben a lakosság egy nagyobb hányada helyben maradt. 1944–1948 között a magyarok jelentős része a menekülések, a lakosságcsere, valamint a reszlovakizáció következtében eltűnt a város életéből, a helyi zsidóság pedig 1944-ben csaknem teljesen megsemmisült.

A kassaiak nemzeti hovatartozását érintő bevallásokban mutatkozó fel-tűnő ingadozás jó érvelési alapnak bizonyult ahhoz, hogy mind a magyar, mind a csehszlovák és szlovák elit saját nemzeti térként tekintsen a városra. Vagyis

* A tanulmány az OTKA 112968 számú, *Birodalmi átmenetek helyi kontextusokban, 1918–1925* című kutatási projekt keretében valósult meg.

¹ Štrauss 2012: 52.

egyfelől ahhoz, hogy a dualizmus idején megkonstruált magyar Kassa-kép tovább erősödjön, másfelől ahhoz, hogy 1918 után ezzel párhuzamosan megteremtődjön a csehszlovák, illetve szlovák Košice képzete. Jelen tanulmányban e gyors változásokat kívánom megérteni. Ennek érdekében elsőként a népszámlálási eredményeket vizsgálom, s vetem össze a polgárság nyelvtudására és választói magatartására vonatkozó néhány adattal. Ezt követően térek ki arra, hogy milyen városképzetek léteztek Kassáról a helyi (cseh)szlovák és magyar elit gondolkodásában, s hogyan viszonyult a kassai zsidó közösség e párhuzamos nemzetépítő törekvésekhez. A témaválasztást egyúttal az is indokolja, hogy a város modern kori történetéről, főként az 1918 utáni évtizedekről, semmilyen, alapos levéltári kutatásokra épülő összefoglaló munka nem áll rendelkezésre.

Az alábbiakban etnikai csoportokról és nemzetről, nemzeti önbevallásról írok. Az előbbi tekintetében Anthony D. Smith közösségfogalmát veszem alapul. Szerinte az etnikai közösségek megkülönböztető tulajdonságai többek közt a népcsoport közös neve, a leszármazás, a közös eredet mítosza, az együtt megtapasztalt dolgokra vonatkozó közös történeti emlékek, a történelmi terület, a közös kultúra (nyelv, szokások vagy vallás), illetve a közösség tagjai közötti szolidaritás.² Ezek a jegyek minden Kassán és környékén élő etnikum esetében megvoltak már a vizsgált kort megelőzően is. A szlovákság, a magyarság és a németiség például nyelviileg egyértelműen elkülönült egymástól, illetve mindegyik saját önelnevezést használt, noha nem mindig voltak feltétlenül tudatában annak, hogy egy etnikai csoport tagjai. Smith is hangsúlyozza, hogy ez lehetséges, és hogy egyes etnikai közösségek nem tükrözik a modern kori kulturális különbségek mindegyikét.³

Ezzel szemben, amikor nemzetről írok, Kassa esetében a fogalom konstruktivista értelmezését tartom célravezetőnek. Valamely nemzethez tartozni „mindennapos népszavazást” jelent,⁴ olyan kategóriát, melyet az egyén maga választ. Az itt mellékes, hogy mindezt az adott kor politikájának nyomására vagy szabad akaratából teszi. Ernest Gellner is úgy véli, a nemzet az emberek meggyőződéséből, lojalitásából és szolidaritásából összetevődő *artefaktum*, mesterséges képződmény.⁵ Az alábbiakban tehát amellet kívánok érvelni, hogy a Kassán élő etnikumok statisztikai eredményekből leszűrhető nemzeti hovatartozása, illetve az egyének nemzetiségükre vonatkozó önmeghatározásának ingadozása nem valamiféle tudathasadásos állapotból, bizonytalan, többes azonosságtudatból, hanem sokkal inkább egy választott stratégiából fakadt, legyen bár szó azokról, akik korábbi önbevallásukon változtattak, vagy azokról, akik 1918 után magyarok vagy 1938 után szlovákok „maradtak”. Emellett nem zárom ki a nemzeti közömbösség jelenségét sem, amely ugyanúgy az egyén modern tömegpolitikára, nacionalizmusra adott válasza,⁶ stratégiája lehetett, főleg a helyben maradt lakos-

² Smith 2004: 209.

³ Smith 2004: 209.

⁴ Renan 1995: 186.

⁵ Gellner 2009: 18.

⁶ Zahra 2017: 98.

ság esetében. Vagyis nemzetileg közömbösnek lenni ugyanúgy lehetett tudatos döntés eredménye. Ez pedig a nemzeti azonosságtudat formálhatóságáról szóló tézist is megerősíti.⁷

A tanulmány második felében szlovák és magyar elitről írok. Ezek alatt olyan politikai csoportokat értek, amelyek a két világháború közötti Csehszlovákia kontextusában általában etnikai alapú pártok mögött sorakoztak fel, így például a szlovák elit egy jelentős része Hlinka Szlovák Néppártjával azonosult, a magyarok pedig az Országos Keresztényszocialista Párttal vagy a Magyar Nemzeti Párttal. A csehszlovák elit kifejezést ugyanakkor arra a nagyrészt csehekből, szlovákokból, részben zsidókból álló közösségre vonatkoztatom, amely azonosult a csehszlovák állameszmével és lojális volt a csehszlovák államigazgatási rendszer felé, nem pedig etnikai/nemzeti csoportként fogom fel.

KASSA MODERN KORI TÖRTÉNETÉNEK HISTORIOGRÁFIAI HIÁNYOSSÁGAI

Kassa egykori multietnikus volta sokáig tabunak számított a szlovák és magyar történetírás számára. A város a 20. század első felére a mai kelet-szlovákiai régió és a magyar „Felvidék” területéért folytatott szlovák–magyar versengés egyik szimbólumává vált.⁸ A korabeli népszámlálások hol a magyar, hol pedig a szlovák, illetve csehszlovák többséget igazolták. Ennek következtében mindkét nemzeti elit elképzelésében egy etnikailag homogén városkép rögzült, amely azonban egymáshoz viszonyítva meglehetősen aszimmetrikusra sikeredett. A 19. század végétől egyre inkább csak Rákóczi városaként emlegetett, majd Trianon után a „piros, fehér, zöld, Kassa magyar föld” jelszó révén generációk fejébe vésődött magyar Kassa és a szlovák történelmi emlékezetben szinte jelen sem lévő szlovák Košice között semmiképpen sem tehető egyenlőségjel. Ondrej Ficeri nemrég megjelent kiváló monográfiájában találóan jegyezte meg, hogy „Kassa nem a szlovák, hanem a magyar nemzetépítés számára vált fontos emlékezhellyé”.⁹

Kassa, „Kelet-Szlovákia fővárosa” vagy „Szlovákia második legnagyobb városa” nem tudott maradandó helyet kivívni magának a szlovák kollektív történelmi emlékezetben. Turócszentmártonnal, Pozsonnyal, Nyitrával, Besztercebányával vagy más szlovákiai városokkal szemben valóban nehéz olyan történelmi személyiséget vagy eseményt találni az 1945 előtti korszakból, aki vagy amely meghatározó lenne a kollektív szlovák nemzettudat megkonstruálásában. Az egyetlen kivétel éppen egy 1945-ös esemény: a második világháború végén itt hirdették ki a kassai kormányprogramot, amely az újjáalakuló Csehszlovákia egyik alapidokumentuma volt, s amely mellett, hogy a csehek és a szlovákok

⁷ Smith 2004: 209.

⁸ Simon 2014: 153.

⁹ Ficeri 2016: 199.

egyenjogságát hirdette, egyúttal a németek és a magyarok kollektív háborús bűnösségét is deklarálta.

Ez lehet az egyik oka annak, hogy hiányoznak a város egykor volt multi-etnikus valóságára, modern kori társadalomtörténetére irányuló szlovák kutatások, ám ezekről összességében is csak kevés tudományos munka jelent meg az elmúlt évtizedekben.¹⁰ A legújabb szakirodalom inkább egyéni teljesítményekben¹¹ vagy a mára Közép-Európa-szerte jellemző, nosztalgikus-népszerűsítő kiadványok megjelenésében érhető tetten, mintsem kutatóhelyek koncepcionális projektjeiben. Nem készültek alapkutatások a két világháború közötti időszakról, amely máskülönben a szlovákiai történetíráson belül igen kedvelt téma, de a dualizmus korabeli Kassával is lényegében csak néhány bibliográfus és a szlovák marxista historiográfia foglalkozott utoljára, mely utóbbi helyi levéltári kutatások mellőzésével, a város szlovák nemzeti történelemben elfoglalt helyének kényszerű kijelölésében látta legfőbb feladatát.¹² A jelenleg történeti demográfiával foglalkozó Nikola Regináčova ugyanakkor Kassa tekintetében meg sem kísérelt értelmezést nyújtani az e tanulmányban is tárgyalt etnikai folyamatok mélyebb megértéséhez.¹³

A politikai magatartás vizsgálatánál ugyanakkor fontos kiindulópontot jelent Kovács Éva zsidósággal foglalkozó szociológiai elemzése, amely elsőként, s azóta is egyedülként nyúlt az 1918 utáni Kassa társadalomtörténetének témaköréhez. E munka szerzője azonban csak egy adott csoportra koncentrált, és az egyes etnikumok, felekezetek közötti viszony behatóbb feltárásának a megkerülésével igyekezett következtetéseket levonni a korabeli zsidóság identitásválasztási stratégiáiról,¹⁴ ami véleményem szerint Kassa esetében félrevezető lehet. Városmonográfia hiányában a kutató mindössze néhány esettanulmányra hagyatkozhat, s a historiográfiai hiányosságokat Frank Henschelnek és Juliane Brandtnak a dualizmus korszakára vonatkozó írásai sem enyhítik.¹⁵ Összességében nem léteznek olyan helytörténeti, mikrotörténeti esettanulmányok, amelyek kisebb csoportok, akár városrészek vizsgálata révén elemeznék a nemzetiségi önbevallás ingadozásának okait. Ilyen kutatások nélkül pedig nehéz lesz továbblépni és megírni a város modern kori történetét.

VÁLTOZÓ HATÁROK, VÁLTOZÓ STRATÉGIÁK

A Kassát a 20. század közepéig jellemző etnikai, nyelvi és vallási sokszínűség, a németek, a szlovákok, a magyarok és a zsidók, majd 1918-tól a csehek egymás

¹⁰ Czoch 2009; Kőmíves 2010.

¹¹ Haburaj–Zubko 2016; Ficeri 2016.

¹² Ficeri 2016: 155–159.

¹³ Tőle legutóbb: Sárosova–Regináčová 2014.

¹⁴ Kovács 2004.

¹⁵ Brandt 2013; Henschel 2014.

mellett élése nem a modern,¹⁶ hanem sokkal inkább a hagyományos multikulturalizmus fogalmával írható le. Azaz az egy adott régióban több száz éve együtt élő vallási vagy nemzeti-etnikai közösségeket jelenti, ahol ugyan előfordultak konfliktusok, de a közösségek a nyelvi, vallási vagy etnikai különbségeken felül-emelkedve, az adott települést, régiót az otthonuknak tartották.¹⁷ A régióban már a városalapítást megelőzően jelen lévő szláv és a 16. század első felétől egyre hangsúlyosabban jelentkező magyar etnikum, a középkori szász telepések, majd az 1840 után tömegesen betelepülő zsidóság a modern nacionalizmusok megjelenéséig folyamatos kölcsönhatásban élt egymással. A származási, társadalmi rendhez, felekezeti csoporthoz fűző közösségi kötelekeket csak fokozatosan egészítette ki, majd részben váltotta fel a nemzethez való tartozás tudata. A 19–20. század folyamán éppen a felekezeti adatok változtak a legkisebb mértékben (1. táblázat): a város ekkor már katolikus többségűnek számított, a lakosság kétharmada ehhez a felekezethez tartozott. A második legnagyobb vallási közösséget az izraeliták tették ki: az ő arányuk az 1944-es deportálásokig 15% körül mozgott.

1. táblázat

Kassa felekezeti összetétele

	1900	1910	1919	1921	1930	1941
római katolikus	64,3%	63%	65,55%	62,78%	62,92%	62,9%
izraelita	13,2%	15,2%	16,62%	15,96%	15,04%	15%
görög katolikus	9,3%	8%	5,44%	6,73%#	8,45%	8,4%
református	6,7%	8,2%	4,08%	3,23%	8,63%	8,6%
evangélikus	6,2%	5,4%	4,88%	4,83%	4,36%	4,4%
egyéb	0,3%	0,3%	3,43%	6,47%	0,6%	0,7%
összesen	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Forrás: Magyar népszámlálás 1910: 106; Csehszlovák népszámlálás 1921: 102–103; Csehszlovák népszámlálás 1930: 100–101; Magyar népszámlálás 1941: 230.

Az 1867–1918 közötti korszakban az államilag támogatott magyar nemzetépítés jegyében Kassán erőteljes nyelvi magyarosodás ment végbe. Az 1850–1851-es Habsburg katonai népösszeírás szerint a helyi szlovákság még relatív többséget alkotott,¹⁸ s 1910-re csak fokozatosan emelkedett 75,43%-ra a magyar anyanyelvűek aránya.¹⁹ 1918, majd 1938 után ugyanakkor kiderült, hogy az ilyen nemzetesítő folyamatok teljes mértékben megfordíthatóak, s ahogy

¹⁶ A multikulturalizmus a késő modernitásra jellemző diskurzus, amely a sokféleség és a különböző társadalmi tapasztalatait jeleníti meg, értelmezi és értékeli újra. Ezzel a fogalommal a posztmodern nyugat-európai és Európán kívüli nagyvárosok társadalmait szokás leírni, azaz véleményem szerint az általam vizsgált közép-európai és egyben történeti kontextusban nem alkalmazható. A multikulturalizmusról: Feischmidt 1997: 7–28.

¹⁷ Lagzi 2016: 9.

¹⁸ Czoch 2009: 155.

¹⁹ Magyar népszámlálás 1910: 128–129.

a statisztikai eredmények korábban a magyar, úgy ezután a csehszlovák, majd egy következő államfordulat esetén újra a magyar állampolitikát igazolhatják. Az 1919-es rendkívüli, de főként az 1921-es és az 1930-as csehszlovák népszámlálás eredménye szerint a városban a magát magyarnak valló lakosság aránya 20% alá esett vissza, az 1941-es magyar népszámlálás mégis újra magas, 89,4%-os magyar többséget mutatott ki. Vajon mi áll a változó adatok hátterében?

2. táblázat

	<i>Kassa nemzetiségi összetétele</i>						
	1900	1910	1919	1921	1930	1941	1941
	anya- nyelv	anya- nyelv	nemze- tiség	nemze- tiség	nemze- tiség	anya- nyelv	nemze- tiség
német	2877	3189	2477	2145	3354	1676	772
szlovák*	8162	6547	22 858	31 572	42 245	7345	4119
magyar	23 574	33 350	17 991	11 206	11 504	55 920	59 853
zsidó	–	–	–	5275	5733	–	–
egyéb és/vagy külföldi állampolgár	5489**	1125	3500	2700	7281	2040	2237
összesen	36981	44 211	46 826	52 898	70117	66981	66 981

* 1900–1910 tót, 1919–1930 csehszlovák, tehát a csehekkel együtt, 1941 szlovák (tót).

** Katonai népességgel együtt.

Forrás: Magyar népszámlálás 1900: 116–117; Csehszlovák népszámlálás 1919: 4; Magyar népszámlálás 1910: 128–129; Csehszlovák népszámlálás 1921: 37; Csehszlovák népszámlálás 1930: 35; Magyar népszámlálás 1941: 230–231.

Mindenekelőtt érdemes megjegyezni, hogy a szlovák szakirodalomban szokás 1918-ig „statisztikai magyarokként” emlegetni azokat az etnikailag szlovák, német vagy izraelita lakosokat, akik a több évtizedes magyar nemzetépítés, a magyarosítás szerintük erőszakos jellege következtében vallották magukat a népszámlálásokon magyar anyanyelvűnek.²⁰ Ennek a kategóriának a két világháború közötti megfelelőjeként a „statisztikai szlovákok” elnevezés is felbukkan a szlovák értelmezések között.²¹ Ők lennének azok, akik 1918 után már csehszlovák nemzetiségűnek vallották magukat, a választások titkos volta miatt azonban kifejezésre juttatták a magyar elithez való kötődésüket azzal, hogy magyar pártra adták le voksukat. Ezzel a megközelítéssel elsősorban az a probléma, hogy a statisztikai és nem statisztikai magyarok, illetve szlovákok között anélkül tesz különbséget, hogy pontos határvonalat húzna az egyes csoportok között. Ráadásul elveti annak lehetőségét, hogy az egyén nemzeti önbevallása egy emberöltőn belül nemcsak állami nyomásra változhat. Ezért nem tudok vele teljes mértékben egyetérteni, és nem állítanám határozottan, hogy az 1918 előtti vagy utáni etnikai folyamat mögött csupán eltűzött „statisztikai asszimiláció” húzódott volna meg, ahogyan azt a szlovák kollégákkal párhuzamosan, bár azok gondolatmene-

²⁰ Kárpáty 2008; Holec 2010, 2012.

²¹ Zemko 2004: 180.

tére nem reflektálva Kövér György legújabbán a dualizmus korszakára vonatkoztatva kifejtette.²²

Ugyanakkor Roman Holec megközelítése egyértelműen elvetendő. Holec az „eredeti etnikai identitásokhoz való visszatérés” lehetőségét említi, vagyis egy olyan felvetést fogalmaz meg, miszerint az 1850–1851-es és 1921-es népszámlálás nemzetiségi adatai sokban megegyeznek egymással, hiszen mindkét alkalommal 30% alatt mozgott a kassai magyarok aránya.²³ Ez a megközelítés abból a szerintem téves alapfeltevésből indul ki, hogy a 19. század közepéről származó nemzetiségi adatok valamiféle „eredeti”, megkérdőjelezhetetlen állapotot tükröznek. Figyelmen kívül hagyja többek között az 1850-es évek előtti helyzetet, azt, hogy a város etnikai összetétele folyamatosan változott, s önkényesen ragad ki egy hetvenéves periódust Kassa történetéből. És ami talán még ennél is perdöntőbb jelentőségű, arról sem vesz tudomást, hogy 1918 vagy 1867 előtt az egyes etnikumok csoporttudata nem lehetett azonos a két világháború közötti és a későbbi generációkéval.

Simon Attila három tényezőt emel ki, amely 1918 után a régióban élő magyarok számának rohamos fogyását idézte elő: az államfordulat utáni menekültáradatot, a népszámlálások módszertanában bekövetkezett változásokat és a többnyelvű városi lakosság identitásváltását.²⁴ Ezzel az indoklással magam is egyetértek, bár identitásváltás helyett a stratégiaváltás kifejezést használom, mivel kevésbé valószínű, hogy a két-három nyelven beszélő kassaiak azonosságtudata ilyen rövid idő alatt gyökeres változáson ment volna keresztül.

(1) Ami a menekültáradatot, illetve az egyéb migrációs mozgásokat illeti, ideális esetben külön vizsgálat tárgyát kellene hogy képezze a helyben maradt lakosság és a migráns rétegek nemzeti bevallása. Ám kutatások hiányában jelenleg egyikről sincsenek pontos adataink. Nem tudjuk, mekkora számot tett ki az ebben az időszakban mindvégig Kassán élő lakosság, pedig éppen a helyben maradtak változó önbevallásának behatóbb vizsgálata lenne érdekes. Nincsenek felmérések arról sem, hogy pontosan hány cseh hivatalnok érkezett Kassára, s hányan költöztek ide Szlovákia más régióiból. Hiányoznak az alap kutatások arról is, hogy hány magyar (hivatalnok) hagyta el a várost 1918 után,²⁵ és hányan érkeztek vissza az első bécsi döntést követően. Ráadásul mindeközben tekintettel kellene lenni a természetes szaporulatra és fogyásra is. Ezek hiányában értelemszerűen csak a rendelkezésre álló adatokra lehet támaszkodni.²⁶

(2) A magyar és a csehszlovák népszámlálások politikai céljukat tekintve megegyeztek egymással, annak ellenére, hogy a két világháború közötti

²² Kövér 2016.

²³ Holec 2010: 34.

²⁴ Simon 2010: 12.

²⁵ Az Országos Menekültügyi Hivatal által publikált adatok egész Szlovákia területére vonatkoznak: 1918. október 30. és 1924. június 30. között összesen 106 851 fő (Pettrichevich 1924: 37).

²⁶ Ondrej Ficeri 2017 folyamán elkészülő disszertációja minden bizonnyal új adalékokkal járul majd hozzá a kérdéshez. Eredményei jelen tanulmány írásakor még nem álltak rendelkezésemre.

csehszlovák nemzetiségpolitika közép-európai viszonylatban jóval liberálisabbnak számított, mint az 1918 előtti vagy a Horthy-féle Magyarországé. Az eredményeknek az államnemzetet kellett igazolniuk, ezért a népszámlálást elrendelő államnak az állt érdekében, hogy minél többen vallják magukat az államalkotó magyar, majd a „csehszlovák”, 1938 után pedig újra a magyar nemzethez tartozónak. Természetesen figyelembe kell venni, hogy a statisztikák szűk fogalmi keretei közt nem fért el a többnyelvűség, a többes kötődés, a lokális azonosságtudat vagy a nemzeti közömbösség feltérképezése iránti igény. A két állam nemzetfelfogása között azonban néhány eltérés mutatkozott. Ezek közül az egyik legfontosabb az volt, hogy az 1881 és 1910 között megtartott magyar népszámlálások során az anyanyelvi hovatartozás volt a döntő. 1910-ben anyanyelv alatt arra a nyelvre kérdeztek rá, amelyet az állampolgár „magáénak vallott és legjobban és legszívesebben beszélt”,²⁷ s ezt aztán nemzetiségi adatként rögzítették.

Míg a magyar nemzetfogalom erősen nyelvközpontú volt, a csehszlovák statisztikusok „belső meggyőződésként” definiálták a nemzetiséget,²⁸ ezért az 1919-es rendkívüli csehszlovák népszámlálás idején már közvetlenül az állampolgárok nemzetisége került fel a népszámlálási ívekre.²⁹ Az adatfelvételek során nem tetek különbséget a cseh és a szlovák nemzetiség között, őket a statisztikákban „csehszlovák” nemzetiségűekként iktatták. Az 1921-es csehszlovák népszámlálás során az egyén „nemzeti-politikai meggyőződésére” kérdeztek rá, amelyet egy adott „nemzethez való törzsi hovatartozás” szerint kellett meghatározni.³⁰ A népszámlálási íven azonban a nemzetiség alatt zárójelben az anyanyelv kifejezés is szerepelt, s az utasítás szerint magának a nemzetiségnek „a fő külső ismertetőjele” is az anyanyelv volt.³¹

1930-ban az összeírt állampolgárok nemzetiségét már egyértelműen az anyanyelv alapján döntötte el a csehszlovák népszámláló biztos, vagyis ha valaki két nemzetiséget akart bevallani vagy nem vallott nemzetiségi hovatartozásáról, annak nemzetiségét az anyanyelv szerint kellett eldönteni és rögzíteni.³² Kivételt csupán a zsidók esetében tettek. Az 1921-es és az 1930-as csehszlovák népszámlálások adatfelvételében bevezették a zsidó nemzetiséget is, amely ezáltal a térségben az egyetlen nem nyelvhez kötött nemzetiségi kategória lett.³³

²⁷ Magyar népszámlálás 1910: 5.

²⁸ Klein-Pejšová 2015: 47.

²⁹ Tišliar 2007: 10.

³⁰ Csehszlovák népszámlálás 1921: 77.

³¹ Csehszlovák népszámlálás 1921: 77.

³² Csehszlovák népszámlálás 1921: 10–11. Az utasítás szerint „minden megszámlált személy (csehszlovák vagy külföldi állampolgár) nemzetiségét az anyanyelv alapján kell beírni. Az anyanyelvtől eltérő nemzetiséget csak abban az esetben lehet rögzíteni, ha a megszámlált személy nem beszél az anyanyelven sem a családi körben, sem a háztartásban és egy másik nemzetiség nyelvét bírja teljes mértékben. A zsidók ugyanakkor minden esetben vallhatják magukat zsidó nemzetiségűnek. Nem lehet egynél több nemzetiséget beírni. Amennyiben valaki két nemzetiséget vall be, vagy nem vall nemzetiségéről, nemzetiségét az anyanyelv alapján kell rögzíteni” (Csehszlovák népszámlálás 1930: 17).

³³ Klein-Pejšová 2015: 52.

Mindehhez hozzá kell tenni, hogy Szlovákia és Kárpátalja területén a megszámlálható személy bemondata alapján a népszámlálási íveket a csehszlovák népszámláló biztos töltötte ki, akárcsak az 1941-es magyar népszámlálás során a magyar biztos tette ugyanezt, amikor új elemként az anyanyelv mellett már a nemzetiségi hovatartozásra is rákérdeztek.

(3) Kassát vizsgálva megkerülhetetlen kérdésnek számít a polgárság többnyelvűsége is, amely kulcs lehet a változó nemzeti bevallás megértéséhez. A forrásként felhasznált magyar népszámlálások során az anyanyelv mellett a megszámlált lakosság által beszélt egyéb nyelvek is rögzítésre kerültek. Ezért tudjuk, hogy 1910-ben Kassán a szlovákul is beszélő magyar anyanyelvűek (13 891 fő) és a magyarul is beszélő szlovák anyanyelvűek (3696 fő) a lakosság 39,77%-át (17 587 fő) tették ki.³⁴ Gyurgyík László szociológus szerint a nemzetiség anyanyelv alapján történő meghatározása azért problematikus, mert nem számol többek között a többnyelvű személyekkel. A csehszlovák módszer viszont azért szubjektív, mert a megkérdezett személy (látszólag) minden egyéb tényezőtől függetlenül vallja magát olyan nemzetiségűnek, amilyennek akarja. Vagyis ez az adatfelvételi mód abból indul ki, hogy mindenki rendelkezik egyértelmű, kialakult nemzet tudattal,³⁵ amelyet ugyanakkor a csehszlovák statisztika is alapvetően az anyanyelvhez kötött.

Kassa esetében igencsak kérdéses, hogy milyen mértékben beszélhetünk a városi polgárság természetes kétnyelvűségéről, azaz kétnyelvűségben felnőtt egyenekről,³⁶ mekkora annak a foka, és mikor sajátította el az adott személy a második nyelvet. Juliane Brandt elemzése kimutatta, hogy a dualizmus során látványosan átstrukturálódott Kassa lakosságának nyelvi hierarchiája, azaz 1910-re a többség a magyar nyelvet jelölte meg anyanyelveként, de mellette beszélt egy másik nyelvet is.³⁷ Varga Bálint ugyanezt a jelenséget vizsgálva Kassa (és Pozsony) esetében „újrastrukturált soknyelvűségről” ír, illetve azt is kiemeli, hogy a többnyelvűség sokkal kevésbé volt domináns jelenség a Monarchia városaiban, mint azt a kutatók eddig gondolták. A magyar népszámlálások eleve nem regisztrálták az adott nyelvtudás mélységét,³⁸ s az anyanyelven kívüli további nyelvek ismeretét a csehszlovák statisztikák egyáltalán nem mérték fel, így Kassa esetében nehézkes volna mindezt folyamatként vizsgálni. Ismerjük azonban az erre vonatkozó 1942-es adatokat. Az újra Magyarországhoz került Kassán a lakosság több mint 83%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek, de 95%-a nyilatkozott úgy, hogy beszéli a magyar nyelvet. A kassaiak 46,6%-a szlovák, 20,4%-a német, 3,7%-a cseh és 2,2%-a jiddis nyelvtudásáról is nyilatkozott.³⁹

³⁴ Magyar népszámlálás 1910: 158.

³⁵ Gyurgyík 1994: 8.

³⁶ Hajdú 2005.

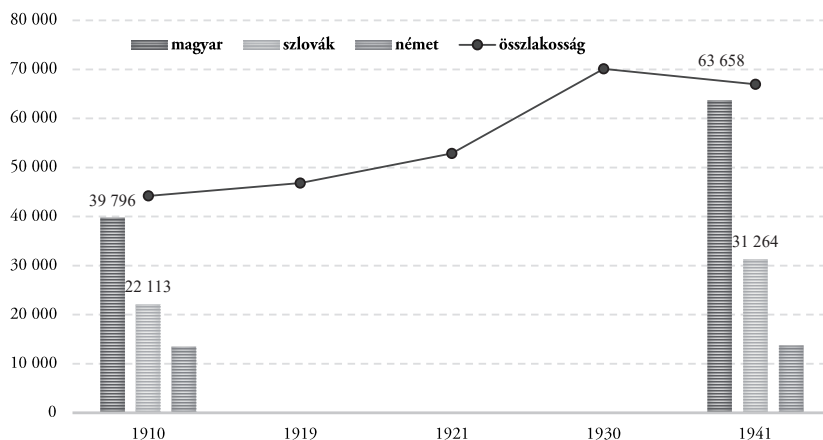
³⁷ Brandt 2013: 172.

³⁸ Varga 2014: 7–9.

³⁹ Magyar népszámlálás 1941: 137.

1. ábra

A magyar, a szlovák és a német nyelven beszélők száma az összlakosságon belül

Forrás: Magyar népszámlálás 1910: 158–159; Magyar népszámlálás 1941: 337.

A nyelvtudás definiálása, szintjének felmérése persze igencsak nehéz, még az olyan elit csoportok, mint a tanári vagy a hivatalnoki réteg tagjai körében is, akikről maradtak fenn ilyen jellegű adatok, noha éppen ők azok, akik nem feltétlenül tartoztak a természetes kétnyelvűek csoportjába. A csehszlovák hatóságok az 1920-as évek elején felmérést készítettek a volt állami tisztségviselők helyzetéről, ekkor többek között a nemzetiségi bevallás és a nyelvtudás rögzítésére is sor került. 71 tanár közül 33 tudta legalább szóban az államnyelvet (a szlovákot), bár többen hozzátették, hogy „kassaiul”, „sárosi dialektusban” vagy „kelet-szlovák dialektusban” és csak szóban bírják ezt a nyelvet.⁴⁰ Az 55 postai alkalmazott közül még kevesebben, alig nyolcan tudtak valamennyire szlovákul vagy „sárosiul” írásban, közülük hatan szlováknak vallották magukat, bár közülük öten azt is hozzátették, hogy származásuk szerint magyarok.⁴¹ E két, az államfordulat után Kassán maradt csoport tagjainak egyharmada (41 fő) bírta legalább szóban az államnyelvet, amely tehát az esetek többségében a szlovákot vagy annak egy dialektusát jelentette. A városi rendőrség alkalmazottai közül volt, aki 1919-ben nem volt hajlandó részt venni szlovák nyelvtanfolyamon, mert mint megjegyezte: „keletesen beszélek és értek tótul”.⁴² Mindebből arra következtek, hogy a nyelvtudás alapvetően az adott nyelven való beszédkészségre vonatkozott és a mindennapi nyelvhasználattal függött össze. Az 1941-es népszámláláson

⁴⁰ ŠA KE fond KŽ 34–36, 69, 93. doboz, Úprava pomeru bývalých štátnych učiteľov.

⁴¹ ŠA KE fond KŽ 40–43, 45–46, 57, 59, 68, 77–78. doboz, Úprava pomeru bývalých poštových úradníkov.

⁴² AMK fond PK 217. doboz, leltári szám 673/920. A rendőr-főkapitánysági tisztikar és segéd-személyzet szlovák tanfolyama. Névjegyzék Kassa város rendőr-főkapitányi hivatalának tisztizemélyzetéről.

beszélt nyelv alatt azt a nyelvet értették, amelyen az illető személy másokat megérteni és magát megértetni képes.⁴³

Más képet mutatott a már 1938-ban (az első bécsi döntés előtt) készült adatsor a városi közkönyvtár 1404 olvasójáról, akiknek mindössze 6%-a beszélt kizárólag egy nyelven (4% csak magyarul, 2% pedig csak csehül vagy szlovákul).⁴⁴ Nem mellékes azonban, hogy több mint 80%-uk a 15–40 év közötti korosztályból került ki. 20%-uk köztisztviselő, 30,5%-uk középiskolai tanuló, egyötödük (20,15%) pedig magánzó volt.⁴⁵

Ebből a nem reprezentatív, csupán a művelt középrétegre kiterjedő adatsorból természetesen hiba volna messzemenőbb következtetéseket levonni a város etnikai-nyelvi összetételére vonatkozóan, különösen, ha igaz az az állítás, hogy 1938 közepére Kassa lakossága a 80 ezer főt is elérte.⁴⁶ Az átlagemberről, főleg a jól szervezett, nagyszámú kassai munkásságról nincs ilyen jellegű adatunk. Az adatsor mégis fontos információként szolgál éppen az aktív középkorú polgárság nyelvi szokásairól. Kiderül belőle, hogy az olvasó középosztály majdnem 30%-a két, 38%-a pedig három nyelven beszélt (vagy legalábbis olvasott, tehát értett). Bár az anyanyelvi adatok nem derülnek ki belőle, annyi bizonyos, hogy szlovákul tudtak a legtöbben, ezt követte sorrendben a magyar, a német, a cseh és a francia nyelv (2. ábra).⁴⁷ A szlovák nyelv presztízse a csehszlovák éra két évtizede alatt az értelmiségi réteg körében is láthatóan megnőtt, ezt a nyelvet a fiatal generációk is elsajátították. Ezzel párhuzamosan azonban a magyar és a német nyelv használata sem csökkent. Érdekes az is, hogy a statisztikában külön szerepelnek a magukat szlováknak és csehnek valló olvasók (3. ábra).

A nemzetiségre és nyelvtudásra vonatkozó adatokat érdemes a már Kovács Éva által is elemzett választási eredményekkel összevetni. Ezeknek az adatoknak a felhasználhatósága mellett szól, hogy a csehszlovákiai választások általánosak és titkosak voltak, miközben a népszámlálások során Szlovákia területén a nemzetiséget egy számlálóbiztosnak kellett bevallani. Ellene szól, hogy a választásokon ugyanakkor nem a teljes lakosság, hanem csak a választójoggal rendelkező, 21. életévüket betöltött nők és férfiak vettek részt, akik legalább 3 hónapja laktak az adott községben. Ez a körülbélül 25–30 ezer fő a lakosság kevesebb mint felétette ki. Ugyanakkor ők kötelező jelleggel szavaztak, ezért a választási részvétel mindig 90% feletti volt. Az eredményekből Kovács arra a következtetésre jutott,

⁴³ Magyar népszámlálás 1941: 11.

⁴⁴ ŠA KE fond KK 21. doboz, mappa: 1938. Kassa szab. kir. város közkönyvtára, Kassa, 1939. február 18. Tárgy: Jelentés a városi közkönyvtár 1938. évi működéséről, 15. A beiratkozásokor egyebek közt a könyvtár használóinak életkorát, polgári foglalkozását, nemzetiségét, nyelvtudását és felekezeti hovatartozását mérték fel. 1932 és 1939 közötti adatok maradtak fenn.

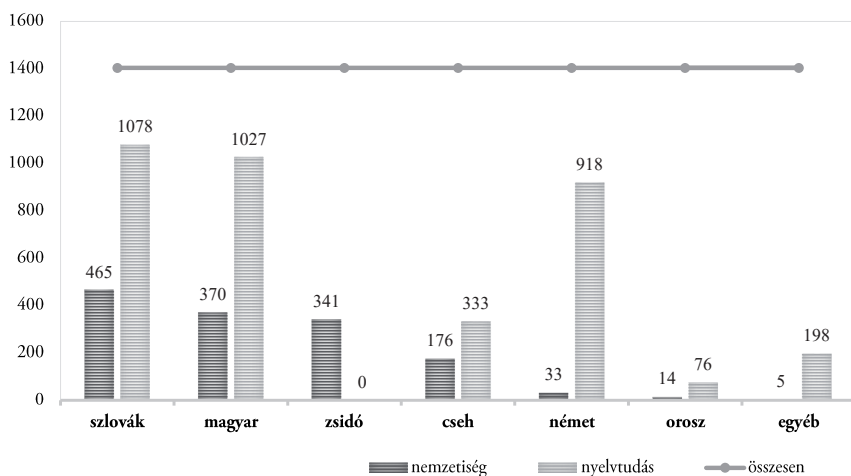
⁴⁵ ŠA KE fond KK 21. doboz, mappa: 1938. Kassa szab. kir. város közkönyvtára, Kassa, 1939. február 18. Tárgy: Jelentés a városi közkönyvtár 1938. évi működéséről, 13.

⁴⁶ Nemzeti zarándokhelyé kell kifejleszteni Rákóczi városát. Tost László polgármester előadása a budapesti Baross-szövetségben. *Felvidéki Újság* 1939. január 14. 5.

⁴⁷ ŠA KE fond KK 21. doboz, mappa: 1938. Kassa szab. kir. város közkönyvtára, Kassa, 1939. február 18. Tárgy: Jelentés a városi közkönyvtár 1938. évi működéséről, 14.

2. ábra

A kassai közkönyvtár 1404 olvasójának nyelvtudása a nemzetiséghez mérve 1938-ban

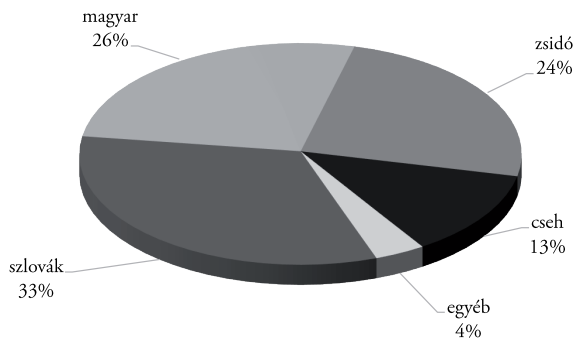

Forrás: ŠA KE fond KK 21. doboz, mappa: 1938. Kassa szab. kir. város közkönyvtára, Kassa, 1939. február 18. Tárgy: Jelentés a városi közkönyvtár 1938. évi működéséről, 14, 17.

hogy a csehszlovák népszámlálások elsősorban politikai aktust jelentettek, amelyeket emiatt csak korlátozott mértékben tudott felhasználni a kassai zsidóság nemzeti identitásának vizsgálatához. Munkájában amellet érvelt, hogy a tényleges nemzetiségi arányok tekintetében a népszámlálási adatok félrevezetőek, s a kisebbségek esetében elsősorban nem a nemzeti azonosságtudatot, hanem a csehszlovák államhoz való lojalitást és a megfélemlítettség mértékét mutatják.⁴⁸

3. ábra

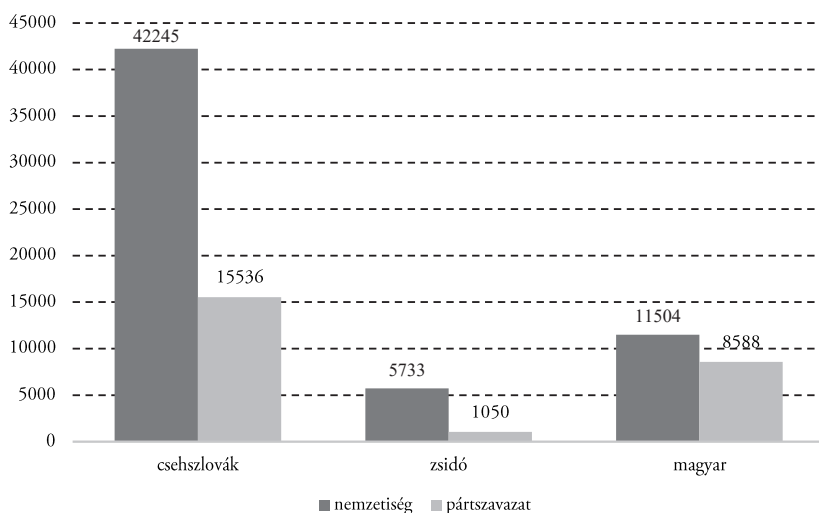
A kassai közkönyvtár 1404 olvasójának nemzetisége 1938-ban

Forrás: ŠA KE fond KK 21. doboz, mappa: 1938. Kassa szab. kir. város közkönyvtára, Kassa, 1939. február 18. Tárgy: Jelentés a városi közkönyvtár 1938. évi működéséről, 17.

⁴⁸ Kovács 1993: 83.

4. ábra

A nemzetiségi önbevallás és az etnikai pártokra leadott szavazatok aránya 1932-ben

Forrás: Kassai Újság 1932. április 24. 7; Slovenský Východ 1932. április 26. 1.

Így például az 1935-ös csehszlovák nemzetgyűlési választás esetében kimutatta, hogy kétszer annyian szavaztak a magyar pártokra Kassán, mint ahányan magyar nemzetiségűnek vallották magukat.⁴⁹ Ezért a választási statisztikák bizonyos mértékben a lakosság nemzeti identitásának mérésére is alkalmasak lehetnek. Ehhez érdemes a szavazással mint szociális viselkedéssel foglalkozó legújabb kutatások megközelítését is figyelembe venni, miszerint a szavazás az egyén azonosságtudatának kifejeződéseként is értelmezhető.⁵⁰

A kassai választási eredményekből kirajzolódik a város háromosztatú politikai élete, amely egyrészt a cseh-szlovák pártok, másrészt a Csehszlovákiában ellenzéki álláspontot képviselő baloldali mozgalmak (Csehszlovákia Kommunista Pártja és a szociáldemokraták), harmadrészt a magyar kisebbségi pártok népszerűségéből tevődött össze,⁵¹ s a képet a zsidó, a német és a városi pártok színesítették. A szavazati joggal rendelkező felnőtt lakosság egyharmada tehát valóban a magyar pártokat támogatta. Szintén a magát magyarnak valló lakosság volt azt, amely a legnagyobb arányban szavazatot „saját” etnikai alapon szerveződő pártjaira, ami a zsidó nemzetiségűekre volt a legkevésbé jellemző (4. ábra). Így ebben a tekintetben csak megerősíteni lehet Kovács Évának a választói magatartásra mint az etnikai identitás fokmérőjére vonatkozó megállapításait.

⁴⁹ Kovács 2004: 114.

⁵⁰ Rogers–Fox–Gerber 2013: 91

⁵¹ Szeghy-Gayer 2016: 113.

3. táblázat

A kassai községi választások eredménye százalékos arányban 1923 és 1938 között

	1923	1927	1932	1937
csehszlovák polgári pártok	31,41%	30,57%	31,23%	32,37%
csehszlovák munkáspártok	27,37%	26,6%	27,03%	27,61%
zsidó pártok	7,04%	6,1%	3,93%	4,5%
magyar pártok	28,51%	36,73%	32,21%	30,06%
német pártok	–	–	1,4%	–
városi pártok	5,67%	–	4,2%	5,46%
összesen	100%	100%	100%	100%

Forrás: Nemzetiség szerint az új vybortagok közül 30 magyar, 13 csehszlovák és 5 szlovák. *Kassai Napló* 1923. szeptember 19. 2; Konečné volebné výsledky na celom Slovensku. *Kassai Újság* 1932. április 24. 7; *Slovenský východ* 1932. április 26. 1; Eredmények. *Kassai Újság* 1937. május 25. 2.

KASSA, A CSEHSZLOVÁK–MAGYAR–ZSIDÓ TRIPOLISZ

A 20. század első felében két domináns nemzetépítési narratíva, a szlovák, illetve csehszlovák és a magyar határozta meg a város etnikai képének formálódását. A csehekkel kiegészült szlovák és a magyar Kassa-kép szükségszerűen egymás ellenében konstruálódott meg, a zsidóság pedig részben ezek mentén igyekezett újradefiniálni lojalitását a magyar, a csehszlovák, majd újra a magyar állam felé. Ezek mellett a lokális zsidó identitás megnyilvánulási formáit is felfedezhetjük például a korszakot átélt zsidó személyiségek visszaemlékezésében.⁵² A német Kassa a 19. század végére fokozatosan eltűnt. A német polgárság a kiegyezést követő időszakban a magyarságba asszimilálódott. A több évtizedig megjelenő *Kaschauer Zeitung*, az 1847-ben alakult *Kaschau-Eperieser Kundschaftsblatt* utódja 1914-ben szűnt meg, és később sem alapítottak német nyelvű napilapot a városban. Az a két-három ezer német, akit a csehszlovák népszámlálások regisztráltak, egyrészt a jiddis anyanyelvű zsidó lakosságot, másrészt a Sudetendeutschen Partei és a Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei kassai fiókjához tartozó csoportokat jelentette, s ez utóbbiak sem feltétlenül az őslakosság soraiból kerültek ki. Természetesen a városi lakosság művelt rétegei bírták a német nyelvet, és sok esetben ez lehetett a közvetítő nyelv a csehek és a magyarok szláv nyelven nem beszélő rétegei között. Működött fiókja Kassán is az országos Deutscher Kulturverbandnak, ugyanakkor az önálló kassai német pártkezdeményezés, a Deutsche Wahlgesellschaft in Košice például nem volt képes saját embert ültetni a városi képviselőtestületbe.⁵³

Ezzel egyidejűleg a szlovákság számára az első Csehszlovák Köztársaság megteremtette egy saját politikai és kulturális fejlődés alapjait, így történelme során elő-

⁵² Görög 1991; Wachs 1992; Feuerstein 2004.

⁵³ Volebné výsledky. *Slovenský východ* 1932. április 26. 1.

szőr lehetősége nyílt a nemzeti társadalom intézményrendszerének országos szinten való kiépítésére. Mindez annak ellenére történt, hogy a szlovákokat a hivatalos csehszlovák állampolitika nem ismerte el önálló nemzetként. Persze csehszlováknak lenni inkább a politikai rendszerrel való azonosulást, mintsem tényleges nemzeti azonosságtudatot jelentett. Ezt az állítást erősítik meg az államigazgatásban dolgozók nemzetiségi önbevallásáról készült kimutatások is. Például a kassai állami rendőrség egyik 449 fős alakulatában egyértelműen elkülönültek egymástól a magukat csehnek (270 fő), illetve szlováknak vallók (178 fő).⁵⁴

Mindenesetre az 1918–1919-es államfordulat a szlovák nemzeti elit számára egy új élet kezdetét jelentette. Kassa szlovák köztudatban elfoglalt helye ekkor még meglehetősen bizonytalan volt, hiszen 1918 előtt még a szlovák értelmiség is lemondott arról, hogy a várost a szlovákság központjaként tartsa számon.⁵⁵ Ahogyan később Juraj Slávik kassai zsupán fogalmazott: „A Liptótól Keletre fekvő vidék még a nemzeti idealisták szemében is nemzeti kimúlásra ítélt táj volt.”⁵⁶ A városról szóló szlovák nemzeti narratíva egyik alaptétele szerint Kassa a 19. század közepén még szlovák város volt, amit csupán a magyar politika tett erőszakosan magyarrá. Ezért a kassai szlovák értelmiség 1918 után legfőbb feladatául a város szlovák arculatának visszaszerzését jelölte meg,⁵⁷ ami természetesen csak fokozatosan tudott érvényre jutni. Az új államhoz hű szlovák elit az 1920-as évek elején a közélet minden területén komoly szakemberhiánnyal küzdött. Cseh újságíró, Edmund Borek alapította Kassa első szlovák, kormánypárti napilapját, a *Slovenský východot*, s lapjában a következő célt jelölte meg: „Azt akarjuk, hogy a szlovák Kelet igazán szlovák legyen, hogy a magyar máz eltűnjön és érvényesüljön Keletünk szlovák jellege.”⁵⁸ Kezdetben a helyi szlovákság nehezen volt mozgósítható. Az első kassai zsupán a nyugat-szlovákiai születésű Ján Sekáč ügyvéd lett, aki később maga is elismerte, hogy „Kassa szlovák lakosságát mentálisan teljes mértékben magyarizálták, ezért apatikusan viseltetett a történelmi eseményekkel szemben, s – nem lévén nemzeti öntudata – egyáltalán nem értette meg azok jelentőségét”.⁵⁹

A csehszlovák népszámlálások során kimutatott új csehszlovák többség többek között átnevezésekkel, új szobrokkal és épületekkel is jelezte a maga szimbolikus és valóságos térfoglalását. A csehszlovák államigazgatás, a városba érkező cseh és az új szlovák hivatalnokréteg igyekezett Kassa csehszlovák arculatát kialakítani. Így lett például a Ferenc József térből Husziták tere (ma Námestie maratúnu mieru), az Erzsébet térből pedig Legionáriusok tere (ma Námestie osloboditeľov). Az utcanévváltozások azonban nem voltak olyan drasztikusak, mint

⁵⁴ ŠA KE fond KŽ 86. doboz, iratszám 7759/1925pres. Národnostné pomery u osobnstva Policajného riaditeľstva v Košiciach. Sbor uniformované stráže bezpečnosti v Košicích.

⁵⁵ Ficeri 2014: 110–111.

⁵⁶ Slávik 1928: 5.

⁵⁷ Bohúň 1960: 89.

⁵⁸ Čo cheme? *Slovenský východ* 1919. január 9. 1.

⁵⁹ Sekáč 1928: 32.

húsz évvel később Horthy Miklós Magyarországnak keretei között, majd 1945 után. Ekkor még jó néhány köztér megtarthatta korábbi elnevezését, főként a Monarchia emlékeit igyekeztek a város arculatából kitörölni.

A cseh centralizációs törekvések mellett Prága igyekezett Kassát egyfajta kelet-szlovákiai regionális központtá fejleszteni. A város szlovák jellegének kívánt hangsúlyt adni Milan Rastislav Štefánik, a csehszlovák állam alapítóiként tisztelt triumvirátus szlovák tagjának a szobra, amelyet 1929. május 5-én, ünnepélyes keretek között avattak fel a Fő utca déli felében, nem messze attól a ponttól, ahol korábban a csehszlovák katonák által 1919 márciusában ledöntött magyar Honvéd szobra állt.⁶⁰ 1938 után ugyanitt a magyar Szent Korona, később pedig Sztálin és Gottwald szobra jelezte az éppen aktuális politikai hatalom érvényre jutását.⁶¹ Štefánik a szlovákok egyik legfontosabb nemzeti hőségének számított, akinek nevét a Szlovák Nemzeti Klub javaslatára 1933 májusától a Fő utca is viselte.⁶²

A konzervatívabb és kisvárosias mentalitású, katolikus többségű Kassán ugyanakkor talán nem is a szlovákok látványos politikai emancipációja, hanem a sok tekintetben idegen, szekularizált és modern életmódot magával hozó, egyúttal az államhatalmat képviselő csehek jelentették a valódi újdonságot. A Kassára érkező több ezer fős cseh hivatalnokréteg tagjai természetesen az állami közigazgatásban, többek között a postán, a vasútnál, a rendőrigazgatóságon és részben az oktatásban helyezkedtek el. Kifejezetten a cseh vasúti alkalmazottak számára épült fel például a Kassa óvárosától észak-nyugati irányban fekvő malá Praha (Klein Prag) elnevezésű háztömb. Ekkor készült el a posta épülete, amelyet 1941 júniusában bombatalálat ért, valamint a Baťa-üzletház, amely az 1930-as években eleinte meglehetősen idegenként hatott a Fő utca historizáló épületsorában. Kifejezetten a cseh szimbolikus térfoglalást fejezte ki az 1936 szeptemberében felavatott Szent Vencel-szobor az Orbán-torony bejáratánál, közvetlenül a Szent Erzsébet-dóm északi oldala mentén, melyet az első bécsi döntés után a csehszlovák katonaság bontott le és vitt magával. Egy évvel korábban pedig ettől nem messze egy országzászlót is avattak a csehszlovák állam megalakulásának 17. évfordulójára.⁶³ A két világháború közötti átfogó és dinamikus modernizáció eredményeképpen tömeglakások épültek. Jelentősen bővültek a külvárosi kerületek, ahol tucatszám emeltek családi és társasházakat, továbbá új kórház, új tűzoltóraktár is létesült. A csehek a környező országokhoz képest fejlettebb szociális rendszert és nem utolsósorban akkori közép-európai viszonylatban liberális demokráciát hoztak magukkal, melynek előnyeit minden nemzetiségű lakos élvezte.

⁶⁰ Bířešová 2016: 56–57.

⁶¹ Bauer 2008: 13–17.

⁶² AMK fond MMK 1936. Pomenovanie a číslovanie ulíc, 740/936, č. 7582/34 prez. Dňa 22ého júna 1934. Dvojjazýčné tabulky a označením ulíc, 1933, Predmet: Pomenovanie Štefánikovej ulice.

⁶³ Bauer 2008: 34.

A két világháború közötti korszak a modern Kassa kiépülésén túl bizonyos tekintetben „a virágzás nagy korát” jelentette a helyi zsidóság számára is, ahogyan azt Görög Artúr jó néhány évtizeddel később megállapította.⁶⁴ Ugyanakkor azt ő is elismerte, hogy az 1918 előtt politikailag egységes kassai zsidóság ebben az időszakban kulturális, nyelvi és nemzeti szempontból egyaránt polarizálódott,

„[...] amit az új urak szívesen kihasználtak. Támogatták az erős lendülettel megindult zsidó reneszánsz mozgalmat, csakhogy elősegítsék a népszámlálás arányának lebillenését. Ez sikerült is. Ennek következtében a hitközségek nagyobb súlyt kaptak, jelentőségük megnövekedett, ami rendkívül hasznos volt az egyre gyarapodó számú, nincstelen és idegenből ideszakadt zsidóság érdekében kifejtett közbenjárásoknál.”⁶⁵

A zsidóság tömeges letelepülése Kassán az 1840-es évek elején kezdődött meg, majd a dualizmus fél évszázadában a zsidóság kulcsszerepet vállalt a város gazdasági fejlődésében. Az 1918–1919-es államfordulatot követően, az új állam keretein belül a szlovákiai zsidóság fokozatosan építette ki és fejlesztette saját infrastruktúráját: 1926–1927 folyamán felépült az új neológ zsinagóga az akkori Rákóczi körút elején,⁶⁶ s ekkor fejezték be az új ortodox zsinagógát is.

A nemzetiségi önazonosítás kérdése ugyanakkor jócskán megosztotta a zsidó közösséget, hiszen a 8-9000 főnyi kassai izraelita mintegy 60%-a vallotta magát zsidó nemzetiségűnek,⁶⁷ a többiek csehszlovákként, magyarként, németként nyilatkoztak magukról a népszámlálások idején.⁶⁸ Az 1918-ban megalakult cionista Zsidó Párt mellett számos zsidó tömörült a szociáldemokrata és a kommunista pártba, valamint a magyar kisebbségi és városi pártokba. Mindemellett a zsidóság nem csupán politikai téren, hanem a város közéletében is polarizálódott: létrejött a B'nai B'rith–Concordia zsidó szabadkőműves páholy, kifejezetten zsidó cserkészcsapatok alakultak és a Sväz Slovenských židov v Košiciach helyi szervezete igyekezett megszervezni a fiatalabb zsidó generációt. Mindeközben továbbra is fontos helyi kisugárzással bírt a magyar identitású neológia, amely anyagiilag támogatta a helyi magyar nyelvű lapokat és 1910-ban saját székházat emelt a Kassai Társaskörnek, ismertebb nevén a Zsidó Kaszinónak. Halmi Béla és Hercz Ignác vezetésével Kassa egyúttal a zsidó magyarok egyik központja is volt. Természetesen a zsidóság bevándorlása 1918 után is folytatódott, főként keletről, Galíciából és Szovjet-Oroszországból. Az újonnan érkezők többségükben ortodoxok voltak, ráadásul nyelvileg és kulturálisan is elkülönültek a „régii” kassai zsidóságtól.

⁶⁴ Görög 1991: 60.

⁶⁵ Görög 1991: 83.

⁶⁶ Klein-Pejšová 2015: 95.

⁶⁷ Csehszlovák népszámlálás 1921: 102–103.

⁶⁸ Ez utóbbiakra vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésre a csehszlovák statisztikai kiadványokban.

A helyi magyar közösség, akárcsak a korabeli magyarországi közvélemény, hatalmas veszteségként élte meg Kassa Csehszlovákiához kerülését. A népszámlálási statisztikákat olvasván az itt élő magyar gondolkodók körében általánosan elterjedt az a nézet, hogy a városi magyar polgárság szinte teljesen megszűnt létezni,⁶⁹ amely folyamatot a magyar elit sokszor értetlenül vagy rezignáltan szemlélte.⁷⁰ A magyar nemzeti narratíva szerint Kassa eredetileg német jellegét a 16. században beáramló szlovák és magyar elem törte meg,⁷¹ az 1870-es, 1880-as években született generáció viszont már azt tekintette magától értetődőnek, hogy Kassa magyar város. Voltak persze, akik ekkor sem tagadták, hogy a szlovákság dinamikus térnyerésének folyamatát törte meg az 1867 utáni magyar nemzetpolitika. Fischer-Colbrie Ágost, Kassa 1907 és 1925 közötti püspöke az 1910-es években jegyezte fel: „Ha a kiegyezés óta beköszöntött nemzeti áramlat és magyarosító politika be nem következik, ma a magyar–tót nyelvhatárt alighanem Miskolc körül kereshetjük.”⁷²

Kassa 20. század eleji etnikai átalakulásának ráadásul volt egy erősen szubjektív dimenziója is, amit a történész szintén nem hagyhat figyelmen kívül. Kassa multietnikus valóságát a kor embere olyannak látta, olyannak érzekelte, amilyenek az általa megélt tapasztalatok és körülmények engedték.⁷³ Jó példa erre a Márai Sándor regényeiben visszaköszönő magyar Kassa-kép, amely az alsóbb rétegektől elzárkózó, a periférián élő szlovákságot részben ignoráló polgári származású író benyomásait tükrözte, s amelyet elsősorban az 1918 előtti Kassáról jegyzett le.⁷⁴ Forgács Géza, a *Prágai Magyar Hírlap* újságírója ugyanilyen szubjektív benyomás alapján állította azt 1936-ban, hogy a kassai korzó járókelei-nek fele magyarul beszél, s ezt a jelenséget „utcai statisztikának” nevezte. Szintén Forgács volt az, aki „félhivatalos adatként” kezelte, hogy a kassai lapok fele 1918 után is magyarul jelent meg a városban.⁷⁵ S mivel a népszámlálási adatok látszólag teljesen újrarajzolták a város etnikai képét, a magyar elit a fentiekben idézett könyvtárstatisztikával, illetve hasonló, gyakran rosszul értelmezett adatokkal igyekezett az 1920-as, 1930-as években bekövetkezett változásokat megkérdőjelezni publicisztikai írásaiban. Tette ezt azért is, mert a hivatalos magyar többségét elvesztő Kassán a magyar elit nemzetiségi arányához mérten jóval nagyobb mértékben őrizte meg politikai és gazdasági hatalmát 1918 után is.⁷⁶ S bár Kassa 1930 után hivatalosan egynyelvűvé vált, a lakosság 1918 előtt szocializálódott része továbbra is használta a magyar nyelvet, kötődött a helyi magyar és buda-

⁶⁹ Bólya 1938: 149.

⁷⁰ Szvatkó 1936.

⁷¹ Néhány száz évvel ezelőtt telepedtek le Kassa első magyar polgárai. *Prágai Magyar Hírlap* 1937. április 11. 17.

⁷² AACass-Episc A.F.-C. Vol. 13. Opera varia, rukopisné práce, N. 9. Fischer-Colbrie Ágost: Kassa nemzetiségi statisztikája, 10.

⁷³ Otčenášová 2013.

⁷⁴ Márai 2013.

⁷⁵ Forgách 1936.

⁷⁶ Szeghy-Gayer 2016: 230.

pesti lapokhoz, részt vett a magyar egyesületek programjain, eljárt a magyar színházi előadásokra. Magyar nyelven tanítottak a neológ zsidó alapiskolában⁷⁷ és a kommunisták gyűlései is nagyrészt magyar nyelven zajlottak.⁷⁸ Eleve nagyszámú Magyarországról érkező baloldali emigráns élt a városban. Joggal tehetta tehát fel a kérdést a korabeli szlovák publicista: „elégge szlovák Kassa?”⁷⁹ S miközben a nemzeti elitek homogén városképzeteket konstruáltak maguknak, Kassa valóságos etnikai sokszínűsége elsősorban a korabeli művészi ábrázolásokban volt tetten érhető.⁸⁰

* * *

1918 és 1945 között viszonylag rövid idő alatt többször is lényegesen megváltozott Kassa lakosságának statisztikai adataiból kiolvasható etnikai összetétele, amely egyrészt a természetes és kényszeres migrációs folyamatokkal, másrészt a kassaiak egy bizonyos hányadának ingadozó nemzeti bevallásával magyarázható. Mindemellett három alapvető szempontrendszert szeretnék kiemelni a változások megértéséhez. Az első a nemzetfogalom 1850 és 1950 közötti gyökeres átalakulásának kérdése. A Czoch Gábor kutatásaiból ismert, 19. század közepi Kassán még nem volt ritka, hogy a nemzetfogalom inkább területhez való hovatartozás-tudatot, származást, mintsem mai értelemben vett nemzeti identitást takart. A dualizmus korában ezt váltotta fel az anyanyelvhez kötött magyar kulturális nemzetfogalom, később pedig Csehszlovákiában az egyén nemzeti önbevallása egyfajta politikai lojalitásként volt értelmezhető. A Horthy-korszak Magyarországon a nemzetfogalom még erőteljesebben etnicizálódott,⁸¹ amellyel, hogy nemzetiség és anyanyelv között már az 1941-es népszámlálás idején különbséget tettek.

Másodsorban a nyelvtudás, a két- vagy többnyelvűség problematikájának érdemes nagyobb figyelmet szentelni, még akkor is, ha a nyelvismeret és a többnyelvűség pontos definiálása gondot okoz, és az sem világos, hogy több nyelven beszélő elitet vagy többnyelvű lakosságot vizsgálunk-e. Kassa esetében mindenesetre a nyelvtudás nem döntő tényező a nemzeti azonosságtudat meghatározásánál, hiszen egy olyan közösségről van szó, ahol az elit és a lakosság nagy része szlovák és magyar nyelven is tudott (olvasott), sőt harmadik nyelvként a német is jelen volt.

A váltakozó nemzeti önbevallás vizsgálatokor nem utolsósorban az sem megkerülhető kérdés, hogy az állampolitikához igazodás, a többség mellett való felsorakozás egy átgondolt, racionális stratégiaváltásként, a túlélés érdekében meghozott döntésként fogható-e fel, vagy inkább a nemzetileg közömbös csoportok mobilizálhatóságának mértékéről árulkodik. Természetesen a politikai berendezkedés alapvetően befolyásolta az egyén döntését, hiszen nem mellékes, hogy egy

⁷⁷ Židia v Košiciach. *Slovenský východ* 1929. november 19. 2.

⁷⁸ Farkas 1990: 13–23.

⁷⁹ Prídavok [é. n.].

⁸⁰ Kiss-Szemán 2013: 70.

⁸¹ Szabó 2006: 216.

demokratikus vagy egy autoriterebb államban végzik el az adott népszámlálást. A két világháború között még csak a lakosság 60%-át tették ki a – bevallásuk szerint – többségi nemzethez tartozó állampolgárok. A vizsgált korszakot tekintve a második világháborús Kassát volt képes az aktuális politikai elit a legnagyobb mértékben homogenizálni, ekkor ugyanis a kassaiak több mint 89%-a magyar nemzetiségűnek vallotta magát, s ezt az arányt csak a világháború utáni új csehszlovák rendszer tudta felülmúlni. A magyar, zsidó és német, azaz tulajdonképpen a multietnikus Kassa felszámolását később a szocialista urbanizáció tette véglegessé.

A nemzeti elitiek által elképzelt magyar Kassa és szlovák Košice képe a mai napig meghatározza a város kulturális örökségéhez való viszonyulást. Szlovákia és Magyarország emlékezetpolitikáját egyszerre jellemzi az etnocentrikus látásmód és a felejtés, a sokszínűség hangsúlyozása pedig csak egy-egy rövid távú projekt erejéig, esetleg divatos hangzása miatt tűnik fel a múltrol való értelmezésekben. Pedig Kassa minden bizonnyal azon közép-európai városok közé tartozik, ahol a kora újkorig visszamenő „hagyománya” volt/van az etnikai együttélésnek. Mindezek ismeretében talán nem véletlen, hogy a tanulmány mottójául választott anekdota, amelyet Tomáš Štrauss, nemrég elhunyt művészettudós is idézett visszaemlékezésében, éppen a fentiekben áttekintett időszakot követően született a gyakori határváltozásokra, a párhuzamos nemzetépítésekre, majd a holokauszt és a kitelepítések okozta borzalmakra adott reakcióként. Tömören összefoglalja, hogy a kassai polgár nem (cseh)szlováknak, zsidónak vagy magyarnak, hanem szíve szerint kassainak vallotta volna magát.

FORRÁSOK

- Arcibiskupský archív, Košice (AACass-Episc.)
 fond Augustín Fischer-Colbrie (A.F.-C.).
- Archív mesta Košice (AMK)
 fond Magistrát mesta Košice (MMK), 1923–1938.
 fond Policajný kapitanát mesta Košice (PK), (1830) 1861–1922.
- Štátny archív v Košiciach (ŠA KE)
 fond Krajská knižnica v Košiciach (KK), (1923) 1924–1974.
 fond Košická župa (KŽ), 1923–1927 (1928).
- Csehszlovák népszámlálás 1919: *Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919*. Bratislava, 1920.
- Csehszlovák népszámlálás 1921: *Československá statistika – svazek 9. Sčítaní lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921*. Praha, 1924.
- Csehszlovák népszámlálás 1930: *Československá statistika – svazek 98. Sčítání v Republice československé ze dne 1. prosince 1930*. Praha, 1934.
- Magyar népszámlálás 1900: *A magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Tizedik rész. Végeredmények összefoglalása*. Budapest, 1909.

- Magyar népszámlálás 1910: *A Magyar Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása*. Budapest, 1920.
- Magyar népszámlálás 1941: *1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként (Országhatáron kívüli terület)*. Kézirat. Budapest, 1990.
- Petrichevich Horváth Emil 1924: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről*. Budapest.

- Felvidéki Újság*, 1938–1944.
Kassai Újság, 1910–1938.
Kassai Napló, 1919–1925.
Prágai Magyar Hírlap, 1922–1938.
Slovenský východ, 1919–1937.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bauer, Juraj 2008: *És múltak a századok... Emléktáblák és feliratok, címerek, szobrok, monogramok, jelek a házakon*. Košice–Kassa.
- Bírešová, Tatiana 2016: Prezentácia štátnej ideológie vo verejnom priestore mesta Košice medzi rokmi 1918–1945. *Historie – otázky – problémy* (8.) 1. 51–64.
- Bohúň, Emo 1960: *Dejiny veselí i neveselí*. Bratislava.
- Bólya Lajos 1938: A polgárság. In: Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Budapest, 149–157.
- Brandt, Juliane 2013: Jazyky a ich používanie ako prostredie a pozadie periodickej tlače. In: Feniková-Čarnogurská, Martina – Kurucová, Angela (eds): *Úloha kníh a periodik v živote mnohonárodnostných Košíc: zborník z konferencie*. Košice, 170–186.
- Czoch Gábor 2009: „A városok szíverei...” *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*. Pozsony.
- Farkas Vladimír 1990: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam*. Budapest.
- Feischmidt Margit 1997: *Multikulturalizmus: Kultúra, identitás és politika új diskurzusa*. Budapest.
- Feuerstein, Azriel 2004: *Kelj fel Jancsi. Kassa – Auschwitz – Svédország – Izrael*. Izrael.
- Ficeri, Ondrej 2014: Etnický obraz Košíc v slovenskej historiografii od jej počiatkov do roku 1918. *Mesto a dejiny* (3.) 1. 94–113.
- Ficeri, Ondrej 2016: *Košice v slovenskej historiografii*. Košice.
- Gellner, Ernest 2009: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest.
- Görög Artúr 1991: *A kassai zsidóság története és galériája*. Bné Brák.
- Gyurgyík László 1994: *Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Pozsony.
- Haburaj, Tomáš – Zubko, Peter 2016: *Financovanie cirkvi v medzivojnovnom období. Ekonomická stránka života katolíckej cirkvi v Košiciach v rokoch 1918–1938*. Prešov.
- Hajdú Nikoletta 2005: A többnyelvűség és a többnyelvű oktatás. *Új Pedagógiai Szemle* (55.) 3. 114–119.

- Henschel, Frank 2014: Religions and the Nation in Kassa Before World War I. *Hungarian Historical Review* (3.) 4. 850–874.
- Holec, Roman 2010: A Trianon-diskurzus a szlovák szépirodalomban. *Limes Tudományos Szemle* (23.) 4. 31–45.
- Holec, Roman 2012: Zmeny národnostného zloženia miest na Slovensku po roku 1918 a možnosti ich interpretácie. In: Švorc, Peter – Heppner, Harald (eds): *Velka doba v malom priestore. Zlomové zmeny v mestách stredo európskeho priestoru a ich dôsledky (1918–1929)*. Prešov–Graz, 13–29.
- Kárpáty, Vojtech 2008: K niektorým aspektom slovensko-maďarského spoluzitia prvej polovice 20. storočia v Košiciach. In: Šutajová, Jana – Ďurkovská, Mária (eds): *Maďarska menšina na Slovensku v procesoch transformácie po roku 1989 (Identita a politika II)*. Prešov, 146–157.
- Kiss-Szemán, Zsófia 2013: Mestský charakter. In: Kiss-Szemán, Zsófia – Lešková, Lena (eds): *Košická moderna – Košice modernism, Umenie Košíc v dvadsiatych rokoch 20. storočia*. Košice, 66–82.
- Klein-Pejšová, Rebekah 2015: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia*. Indiana.
- Kovács Éva 1993: Választói magatartás, mint a nemzeti identitás mutatója Kassán a két világháború között. *Regio – Kisebbség, politika, társadalom* (4.) 3. 75–106.
- Kovács Éva 2004: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között, 1918–1938*. Somorja–Dunaszerdahely.
- Kőmíves Tibor 2010: „Búcsú a latin nyelvtől”. A kassai közigazgatás nyelvváltása 1840-ben. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* (12.) 2. 95–106.
- Kövér György 2016: „Statistikai asszimiláció” Magyarországon 1880–1910. *Századok* (150.) 5. 1221–1257.
- Lagzi Gábor 2016: *Városok a határon. Wrocław, Lviv és Vilnius multikulturalizmusa a múltban és a jelenben*. Budapest.
- Márai Sándor 2013: *Egy polgár vallomásai (1934–1935/1940)*. Budapest.
- Prídavok, Anton [é. n.]: *Sú Košice dosť slovenské?* http://zlattyfond.sme.sk/dielo/1302/Pridavok_Publicistika/4 – utolsó letöltés: 2017. március 2.
- Prídavok, Anton 1928: Maďarizácia východu. (Príspevok k štúdiu národnostnej otázky na východnom Slovensku). In: Štancl, J. G. (ed.): *Jubilejný almanach mesta Košíc a východného Slovenska 1918–1928. I. Diel*. Košice, 57–67.
- Renan, Ernest 1995: Mi a nemzet? In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, 171–187.
- Rogers, Todd – Fox, Craig R. – Gerber, Alan S. 2013: Rethinking Why People Vote. Voting as Dynamic Social Expression. In: Shafir Eldar (ed.): *The Behavioral Foundations of Public Policy*. New York, 91–107.
- Sáposova, Zlatica – Regináčová, Nikola 2014: Historicko-demografický vývoj populácie Košíc v 19. a 20. storocí. In: Šutaj, Štefan – Dzurikaninová, Nikoleta (eds): *Štruktúra a fragmenty v historickom vývoji Košíc*. Košice, 75–103.
- Sekáč, Ján 1928: Prevrátové udalosti v bývalej stolici Abauj-Turňanskej. In: Štancl, J. G. (ed.): *Jubilejný almanach mesta Košíc a východného Slovenska 1918–1928. I. Diel*. Košice, 30–36.
- Simon Attila 2010: *Egy rövid esztendő krónikája. A szlovákiai magyarok 1938-ban*. Somorja.

- Simon Attila 2014: *Magyar idők a Felvidéken 1938–1945*. Budapest.
- Slávik Juraj 1928: Úvodom. In: Štancl, J. G. (ed.): *Jubilejný almanach mesta Košic a východného Slovenska 1918–1928*. Košice, 5–7.
- Smith, D. Anthony 2004: A nemzetek eredete. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 204–229.
- Štrauss Tomáš 2012: *Moje Košice*. Bratislava.
- Szabó Ildikó 2006: Nemzetfogalom és nemzeti identitás a dualizmus korában és a Horthy-korszakban. *Politikatudományi Szemle* (15.) 1. 201–248.
- Szeghy-Gayer Veronika 2016: *Felvidékből Szlovenszók. Magyar értelmiségi útkeresések Eperjesen és Kassán a két világháború között*. Pozsony.
- Szvatkó Pál 1994: A változás élménye. In: Filep Tamás Gusztáv – G. Kovács László (szerk.): Szvatkó Pál: *A változás élménye. Válogatott írások*. Pozsony, 29–43.
- Tišliar, Pavol 2007: *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919. Príspevok k populačným dejinám Slovenka*. Bratislava.
- Varga, Bálint 2014: Multilingualism in Urban Hungary, 1880–1910. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* (42.) 6. 965–980.
- Wachs, Emanuel 1992: *Botcsinálta prókátor*. Tel-Aviv.
- Zahra, Tara 2017: Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review* (69.) 1. 93–119.
- Zemko, Milan 2004: Voličstvo strán národnostných menšín a komunistickej strany na Slovensku v parlamentných voľbách za predmníchovskej republiky. In: Zemko, Milan – Bystrický, Valerián (eds): *Slovensko v Československu (1918–1939)*. Bratislava, 179–198.